O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2026, [14]
ISSN 2181-7324(Print)

IJTIMOIY FANLAR
http://journals.nuu.uz
ISSN 3093-8996(Onlayn)

UDK: 347.6(575.1)

Mumtozxon A. ABDUVALIYEVA,
PhD, dotsent, O‘zbekiston Milliy universiteti, Toshkent, O‘zbekiston
E-mail: abduvalievamumtozxon@gmail.com, ORCID: 0009-0001-2640-5685

Dotsent, PhD K.Kayumov taqrizi asosida

THE CONCEPT AND LEGAL NATURE OF THE LEGAL PROTECTION OF FAMILY RELATIONS

Annotation

The article studies the legal protection of family relations as an independent legal institution. Systemic-structural, formal-legal, comparative-legal and statistical methods are applied to the Constitution and the Family Code of the Republic of Uzbekistan, international instruments, works of Uzbek and foreign scholars, and marriage and divorce statistics for 2024–2026. An author's definition of the legal protection of family relations is proposed, and the features of its legal nature, its principles and mechanisms are revealed.

Key words: Family, family relations, legal protection, family law, human rights, state protection, legal mechanism, family institution.

ПОНЯТИЕ И ПРАВОВАЯ ПРИРОДА ПРАВОВОЙ ЗАЩИТЫ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация

Статья посвящена правовой защите семейных отношений как самостоятельному правовому институту. На основе системно-структурного, формально-юридического, сравнительно-правового и статистического методов проанализированы Конституция и Семейный кодекс Республики Узбекистан, международные акты, работы узбекских и зарубежных исследователей, а также данные о браках и разводах за 2024–2026 гг. Предложено авторское определение правовой защиты семейных отношений, раскрыты признаки её правовой природы, принципы и механизмы.

Ключевые слова: Семья, семейные отношения, правовая защита, семейное право, права человека, государственная защита, правовой механизм, институт семьи.

OILAVIY MUNOSABATLARNI HUQUQIY HIMOYA QILISH TUSHUNCHASI VA HUQUQIY TABIATI

Annotatsiya

Maqola oilaviy munosabatlarni huquqiy himoya qilishni mustaqil huquqiy institut sifatida o‘rganishga bag‘ishlangan. Tizimli-strukturaviy, formal-yuridik, qiyosiy-huquqiy va statistik usullar asosida O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Oila kodeksi, xalqaro hujjatlar, mahalliy va xorijiy olimlarning ishlari hamda 2024–2026-yillardagi nikoh va ajrimlar statistikasi tahlil qilingan. Oilaviy munosabatlarni huquqiy himoya qilishning mualliflik ta’rifi taklif etilib, uning huquqiy tabiati, prinsiplari va mexanizmlari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Oila, oilaviy munosabatlar, huquqiy himoya, oila huquqi, inson huquqlari, davlat muhofazasi, huquqiy mexanizm, oila instituti.

Kirish. Oila shaxs ijtimoiylashuvining birlamchi muhiti va jamiyat barqarorligining tayanchi hisoblanadi. Shu bois so‘nggi yillarda O‘zbekistonda oila a’zolarining huquq va manfaatlarini kafolatlash masalasi davlat siyosatining markaziy yo‘nalishlaridan biriga aylandi.

Davlat rahbari Sh.M.Mirziyoyev “Yangi O‘zbekiston strategiyasi” kitobida oilani mustahkamlash, xotin-qizlar va bolalar huquqlarini kafolatlashni islohotlarning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida ko‘rsatadi[1]. Amaldagi Konstitutsiyaning 76-moddasi oilani jamiyatning asosiy bo‘g‘ini deb belgilaydi va uning rivojlanishi uchun huquqiy, iqtisodiy hamda ijtimoiy shart-sharoit yaratishni davlat zimmasiga yuklaydi [2].

Ushbu konstitutsiyaviy qoidani rivojlantiruvchi asosiy hujjat Oila kodeksi [3] bo‘lsa, so‘nggi yillarda unga qo‘shimcha ravishda qator qonunosti hujjatlari qabul qilindi.

Oiladagi zo‘ravonlikka qarshi kurashning alohida huquqiy vositalari 2019 yil 2 sentabrda qabul qilingan O‘RQ-561-son Qonunda mustahkamlangan; aynan shu qonun himoya orderini amaliyotga kiritdi [4].

Shunga qaramay, amaliyotda bir qator muammolar saqlanib qolmoqda: ajrimlar soni o‘sib bormoqda, aliment undirish bo‘yicha nizolar kamaymayapti, ajrashgan ota-onalar o‘rtasida bolaning yashash joyi va tarbiyasi yuzasidan kelishmovchiliklar uchrab turibdi, oilaviy zo‘ravonlik holatlari ham to‘liq bartaraf etilmagan.

Maqolaning maqsadi – “oilaviy munosabatlarni huquqiy himoya qilish” tushunchasining mazmuni va huquqiy tabiatini aniqlashtirish hamda ushbu institutni rivojlantirish bo‘yicha takliflar berishdan iborat. Shu maqsadda quyidagi vazifalar qo‘yildi: oila huquqi va huquqiy himoya tushunchalariga oid ilmiy qarashlarni solishtirish; tadqiq etilayotgan tushunchaning mualliflik ta’rifini shakllantirish; institutning huquqiy tabiati, prinsiplari va amalga oshirish mexanizmlarini ochib berish; milliy qonunchilikni xalqaro standartlar bilan qiyoslash; huquqni qo‘llashdagi muammolarni aniqlab, ularni hal etish yo‘llarini taklif qilish.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Huquq nazariyasida «huquqiy himoya» ikki darajada tushuniladi. Kengroq talqinda u shaxs huquqlarining amalga oshishini ta’minlovchi kafolatlarning butun majmuini qamrab oladi; torroq talqinda esa faqat huquq buzilganidan keyin qo‘llaniladigan tiklovchi yuridik choralarni bildiradi [6, 7, 8]. V.R.Topildiyev oila huquqining himoya funksiyasini alohida qayd etib, u amaldagi oila qonunchiligi an’analariga tayanishi lozimligini ta’kidlaydi [9].

A.M.Nechayeva oila huquqini oila a’zolari o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi normalar majmui deb biladi va bunda ikki omilga – munosabatlarning nikoh yoki qarindoshlikka asoslanganiga hamda oila a’zolarining birga yashashiga e’tibor qaratadi [10]. YE.M.Mixaylenko esa oilani o‘zaro huquq va majburiyatlar bilan bog‘langan shaxslar doirasi sifatida ko‘radi [11].

O.S.Ioffe uchun oila huquqi – davlat o‘rnatgan huquqiy tartib doirasida shaxsiy nomulkiy va mulkiy munosabatlarni tartibga soluvchi normalar tizimidir [12]. P. de Cruz ham shunga yaqin pozitsiyada bo‘lib, nikoh, qarindoshlik, farzandlikka olish va bolani tarbiyaga olishdan kelib chiqadigan shaxsiy va mulkiy munosabatlarni oila huquqining predmeti deb hisoblaydi [13]. R.Frank esa oilaviy munosabatlarning o‘ziga xosligiga urg‘u beradi: uning fikricha, ulardagi mulkiy elementlar shaxsiy aloqalardan hosil bo‘ladi, shaxs bilan uzviy bog‘langan va boshqa shaxsga o‘tmaydi [14]. Ushbu qarashlar 1-jadvalda qiyoslangan.

1-jadval. Oila huquqi tushunchasiga oid ilmiy yondashuvlar

Muallif	Ta’rifdagi asosiy urg‘u
A.M.Nechayeva	Munosabatlarning huquqiy asosi (nikoh, qarindoshlik) va oila a’zolarining birgalikda yashashi
Ye.M.Mixaylenko	Nikoh, qarindoshlik, farzandlikka olishdan kelib chiquvchi o‘zaro huquq va majburiyatlar
O.S.Ioffe	Shaxsiy nomulkiy va mulkiy munosabatlarni tartibga soluvchi normalar tizimi
P. de Cruz	Oilaviy holatlardan vujudga keladigan shaxsiy va mulkiy munosabatlar
R.Frank	Mulkiy munosabatlarning shaxsiy munosabatlardan kelib chiqishi, vorislikka yo‘l qo‘yilmasligi

Manba: [10–14] asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Muhimi shundaki, bu ta’riflarning hech biri oilaviy munosabatlarni huquqiy himoya qilishni mustaqil kategoriya sifatida ajratmaydi: himoya oila huquqining vazifalaridan biri sifatida tilga olinadi, xolos, uning vositalari va mexanizmlari esa ochiq qoladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot nazariy-huquqiy xarakterga ega va ikkilamchi manbalarga asoslanadi. Institutni yaxlit tizim sifatida ko‘rish uchun tizimli-strukturaviy usul, qonun normalari va tushunchalarning mazmunini aniqlash uchun formal-yuridik (dogmatik) usul, olimlar qarashlari hamda milliy va xalqaro normalarni solishtirish uchun qiyosiy-huquqiy usul qo‘llanildi. Demografik vaziyatni baholashda statistik tahlil, mualliflik ta’rifi va takliflarni shakllantirishda esa tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, umumlashtirish usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Rasmiy statistika muammoning ko‘lamini aniq ko‘rsatadi (2-jadval). 2024 yilda mamlakatda 271 776 ta nikoh ro‘yxatga olingan – bu so‘nggi 15 yildagi eng kichik raqam; shu yili 45,1 ming ajrim qayd etilgan. 2026 yilning dastlabki olti oyida 24,8 ming nikoh bekor qilingan, bu 2025 yilning shu davridagidan 1,5 mingta ko‘p [5].

2-jadval. O‘zbekistonda nikoh va ajrimlar dinamikasi

Ko‘rsatkich	2024 yil	2025 yil	2026 yil (I yarim yillik)
Qayd etilgan nikohlar, ming	271,8	267,1	–
Ajrimlar, ming	45,1	46,9	24,8
100 ta nikohga to‘g‘ri keladigan ajrimlar	16,6	17,6	–

Manba: Statistika agentligi ma’lumotlari [5] asosida muallif tomonidan tuzilgan; 100 ta nikohga nisbat muallif hisob-kitobi.

O‘tkazilgan tahlil asosida muallif quyidagi ta’rifni taklif qiladi: oilaviy munosabatlarni huquqiy himoya qilish – oila a’zolarining shaxsiy nomulkiy va mulkiy huquqlari hamda qonuniy manfaatlarini buzilishdan muhofaza qilish, buzilgan huquqlarni tiklash va huquqbuzarliklarning oldini olishga qaratilgan huquqiy normalar, protsessual vositalar va institutsional mexanizmlar tizimi bo‘lib, uning asosiy maqsadi oila institutini mustahkamlash, bola manfaatlarining ustuvorligini ta’minlash va oilaviy munosabatlarda huquqiy barqarorlikni qaror toptirishdan iborat.

Tahlil institutning huquqiy tabiatini belgilovchi to‘rt xususiyatni aniqlash imkonini berdi.

Birinchidan, himoya obyekti bo‘lgan oilaviy munosabatlarda shaxsiy nomulkiy elementlar ustunlik qiladi.

Ikkinchidan, huquqiy himoya davlatning ijtimoiy funksiyasini ro‘yobga chiqaradi.

Uchinchidan, institut ikki yo‘nalishda ishlaydi – profilaktik (huquqbuzarlikning oldini olish) va tiklovchi (buzilgan huquqni qayta tiklash).

To‘rtinchidan, institut tarmoqlararo xususiyatga ega: uning normalari konstitutsiyaviy, oila, fuqarolik, mehnat, ma’muriy va jinoyat huquqida joylashgan.

Bu xususiyatlarni himoya qilinayotgan munosabatlarning o‘zi ham shakllantiradi. Avvalo, ularda faqat qonunda nazarda tutilgan subyektlar – er-xotin, ota-ona va bolalar, farzandlikka oluvchi va farzandlikka olingan, vasiy va homiy va boshqalar ishtirok etadi. So‘ngra, tartibga solishda ikki usul birlashadi: oila a’zolari ko‘p masalalarni o‘zaro kelishuv asosida hal etishlari mumkin (dispozitiv boshlanish), ammo bola huquqlari, nikohning ixtiyoriyligi va er-xotin tengligi kabi masalalarda davlat majburiy talablar qo‘yadi (imperativ boshlanish).

Institutning asosiy prinsiplari sifatida quyidagilarni ajratish mumkin: qonuniylik; inson huquq va erkinliklarining ustuvorligi; erkak va ayolning tengligi; bola huquq va manfaatlarining ustuvorligi; oilaning davlat muhofazasida bo‘lishi; huquqlarni sud orqali himoya qilish kafolati; adolat va insonparvarlik.

Amalda ushbu prinsiplar bir nechta mexanizm orqali ro‘yobga chiqadi. Asosiysi – sud himoyasi. Unga qo‘shimcha ravishda vasiylik va homiylik organlari bolalar hamda muomalaga layoqatsiz shaxslar manfaatlarini ta’minlaydi, notariat oilaviy kelishuvlarni rasmiylashtirish orqali nizolarning oldini oladi, prokuratura qonunlar ijrosini nazorat qiladi, mediatsiya esa nizoni sudsiz hal etish imkonini beradi.

Taklif etilgan ta’rifni 1-jadvaldagi qarashlar bilan solishtirsak, asosiy farq yondashuv ko‘lamida ko‘rinadi. Mualliflik ta’rifida esa normalar himoya tizimining faqat bir qismi bo‘lib, unga protsessual vositalar va institutsional mexanizmlar ham kiradi; bundan tashqari, himoyaning maqsadi aniq ko‘rsatilgan.

Milliy himoya tizimi xalqaro majburiyatlar bilan chambarchas bog‘langan [15]. Bu borada asosiy xalqaro hujjatlar – Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi (1948), Fuqarolik va siyosiy huquqlar to‘g‘risidagi hamda Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to‘g‘risidagi xalqaro paktlar (1966), Ayollarga nisbatan kamsitishning barcha shakllariga barham berish to‘g‘risidagi konvensiya (1979) va Bola

huquqlari to‘g‘risidagi konvensiya (1989) [16] – oilani jamiyatning tabiiy bo‘g‘ini sifatida tan oladi va davlat zimmasiga uni muhofaza qilish majburiyatini yuklaydi.

Xulosa va takliflar. O‘tkazilgan tadqiqot oilaviy munosabatlarni huquqiy himoya qilishni mustaqil huquqiy institut sifatida ko‘rib chiqish mumkinligini ko‘rsatdi. Uning huquqiy tabiati shaxsiy nomulkiy elementlarning ustuvorligi, profilaktik va tiklovchi funksiyalarning birligi, maxsus subyektlar tarkibi, dispozitiv va imperativ usullarning uyg‘unligi hamda tarmoqlararo xususiyat bilan belgilanadi. Huquqiy mexanizmlarni takomillashtirish uchun quyidagi takliflar ilgari suriladi:

Birinchidan, 257-son qaror bilan tashkil etilgan oilaviy maslahat punktlarini mediatsiya xizmati bilan bog‘lash, sudga murojaatdan oldin ixtiyoriy mediatsiyani rag‘batlantirish;

Ikkinchidan, oilaviy zo‘ravonlik profilaktikasini kuchaytirish: himoya orderlari ijrosi ustidan nazoratni samaraliroq qilish;

Uchinchidan, oila huquqi bo‘yicha huquqiy targ‘ibotni tizimlashtirish, ta’lim muassasalarida oila huquqi va huquqiy madaniyat bo‘yicha o‘quv kurslarini kiritish;

To‘rtinchidan, bola huquqlari masalasida davlat organlari, ta’lim muassasalari, vasiylik va homiylik hamda huquqni muhofaza qiluvchi organlar o‘rtasida axborot almashinuvini yo‘lga qo‘yish;

Beshinchidan, Oila kodeksining himoyaga oid normalarini qayta ko‘rib chiqib, bo‘shliqlarni to‘ldirish va turlicha talqin qilinayotgan qoidalarni aniqlashtirish;

Oltinchidan, aliment undirish, mediatsiyaga murojaat qilish, himoya orderini rasmiylashtirish va huquqiy maslahat olishni yagona elektron platformada birlashtirish;

Yettinchidan, oilaviy nizolar bo‘yicha sud amaliyotini muntazam umumlashtirib, Oliy sud tushuntirishlari orqali normalarning bir xil qo‘llanilishini ta’minlash.

Tadqiqot asosan nazariy-huquqiy tahlilga tayanadi. Keyingi bosqichda oilaviy nizolar bo‘yicha sud qarorlari, mediatsiya natijalari va himoya orderlari amaliyotiga oid empirik ma’lumotlarni o‘rganish taklif etilgan mexanizmlar qanchalik samarali ekanini baholash imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.
2. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
3. O‘zbekiston Respublikasining Oila kodeksi (1998 yil 30 aprelda qabul qilingan). Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. URL: https://lex.uz/acts/104720
4. O‘zbekiston Respublikasining «Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida»gi 2019 yil 2 sentyabrdagi O‘RQ-561-son Qonuni. Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. URL: https://lex.uz/docs/4494709
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi. O‘zbekiston Respublikasidagi demografik vaziyat: 2024 yil yanvar–dekabr (press-reliz). Toshkent, 2025. URL: https://stat.uz/img/demografiya-press-reliz-23_01_2025-rus_p55285.pdf
6. Alekseyev S.S. Obshchaya teoriya prava: v 2 t. – M.: Yuridicheskaya literatura, 1981.
7. Vitruk N.V. Obshchaya teoriya pravovogo polozheniya lichnosti. – M.: Norma, 2008.
8. Matuzov N.I., Mal’ko A.V. Teoriya gosudarstva i prava. M.: Yurist’, 2004.
9. Topildiyev V.R. O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligida oila huquqining muammolari. Conference on the Role and Importance of Science in the Modern World: xalqaro ilmiy anjuman materiallari. Italiya, 2025. B. 210-220.
10. Nechayeva A.M. Semeynoye pravo: uchebnik dlya vuzov. 9-ye izd., pererab. i dop. M.: Yurayt, 2025. 251 s.
11. Mikhaylenko Ye.M. Grazhdanskoye pravo. Obshchaya chast’: uchebnik i praktikum dlya vuzov. 3-ye izd., pererab. i dop. M.: Yurayt, 2025. 390 s.
12. Ioffe O.S. Izbrannyye trudy: v 4 t. T. 2: Sovetskoye grazhdanskoye pravo. SPb.: Yuridicheskiy tsentr Press, 2004. 484 s.
13. De Cruz P. Family Law, Sex and Society: A Comparative Study of Family Law. Abingdon; New York: Routledge, 2010. 412 p.
14. Frank R. 100 Jahre BGB Familienrecht zwischen Rechtspolitik, Verfassung und Dogmatik // Archiv für die civilistische Praxis (AcP). 2000. Bd. 200. S. 401-425.
15. Topildiyev V.R. va boshq. Oila huquqi: o‘quv qo‘llanma. Buxoro: Durdona, 2024. 167 b.
16. Bola huquqlari to‘g‘risidagi konvensiya (BMT Bosh Assambleyasining 1989 yil 20 noyabrdagi 44/25-son rezolyutsiyasi bilan qabul qilingan).